

SZABÓ LŐRINC VERSVÁLTOZATAINAK NÉHÁNY JELLEMZŐ VONÁSÁRÓL

Szabó Lőrinc verssora: „Sorsom, hogy változás legyek”, ha nem is ars poetikájáról, de nyugtalan szelleméről tesz vallomást.

A költő nem ismétli panaszként ifjúkori mesterének, Babitsnak szavait: „Bűvös körömből nincsen mód kitörni.” Nem érezte lehetetlennek, hogy túllépjen egyszer már kimondott szavain, gondolatain, s hogy újra és mássá tereintse önmagát. Rendre változtatta, írta újra sok versét. Egész ciklusokra valót, jóval többet és rendszeresebben, mint bármelyik magyar költő. Már 1934-re elkészült az első négy kötet számos versének átdolgozásával. 1943-ra a *Föld, Erdő, Isten* (1922), a *Kalibán* (1923), a *Fény, Fény, Fény* (1925), a *Sátán műremekei* (1926) című köteteknek még több versét írta át.

1943-ban jelent meg az eddigi versváltozatokat is tartalmazó *Összes versei* (1922–1943) c. kötet. E gyűjteményhez terjedelmes utószót írt. Ebben éppen a versváltozatokkal foglalkozik, melyeket nem kis önigazolással bocsátott közre.

Versváltozataihoz 1934-ben és 1940-ben még csak egész rövid megjegyzést fűzött: „Az átdolgozásnál tulajdonképpen azt írtam meg, amit eredetileg szerettem volna megírni . . . az ifjúkori zavarnak és túlzásnak a hibáitól próbáltam most mentesíteni az 1926 előtti költemények végleges szövegét.” Pedig Szabó Lőrincet ebben az időben sokat foglalkoztatta az átirás kérdése. Erre utal egy levele is, melyet 1930. szeptember 16-án írt Kardos Lászlóhoz.* A levélben Szabó Lőrinc egy költőtársának munkájával kapcsolatban ezt írta: „. . . ő megkért, tudjam meg, hogy nem lehetséges-e verseit, esetleg antológiászerűen, úgy kiadni az „Uj Irók” sorozatban, ahogy az enyém és a Gulyás Palié van. A régi verseit — örömmel vettem hírért — átírta. Az átirás úgy látszik divatba jött, Füst Milán is, mint hallottam, egy új — variánsos antológiát akar kiadni . . .”

1943-ban, *Összes verseinek* utószavában az új változatok mellett egész védőbeszédet mondott. Szükség is volt erre, mert barátai, akik a variánsokról már korábban tudomást szereztek, — ahogy a költő maga is mondja — megdöbbenve kiáltottak fel: „Hogy tehetél ilyet? Nincs jogod rá! Meghamisítottad a múltadat!”

* KARDOS L.: *Közel és távol* -- Magvető, 1966, 552.

E vádak ellen Szabó Lőrinc erősen tiltakozott: „... Aki ezeket a verseket most és az elmúlt években átírta, az nem én vagyok, az nem a mai énem volt. Nem a mai tartalmam, lelkiállapotom. A versek nyersanyagához csak a műgondot... adta hozzá a mai énem... Céлом legelsősorban az volt, hogy szándéktalan homályt, értelmetlenséget, aránytalanságokat tüntessenek el... Tulajdonképpen rajzokat tisztítottam meg fölösleges, kusza, tehát értelemzavaró vonalaktól...”

Önvalomásából azonban az is kiderül, hogy a valóságban nem tudott e keretek között maradni, nem tudott azonosulni teljesen régi énjével, és nem szorítkozott csupán csak stiláris javításokra.

Ő maga hangsúlyozta ugyanis, hogy „...jót és rosszat nem lehetett egyszerűen kettéválasztani azokban a versekben. Egységük természete nem a keveréké volt, hanem vegyületi. Fel kellett bontani alkatrészeit, megolvasztani a szöveget... s úgy kellett újra önteni az öntvényt”.

Jóval többről van tehát szó, mint a homályosnak, zavarosnak illetőleg helyenként rosszaknak tartott szövegrészek javításáról, többről mint csiszolásról, műgondról.

Az eredeti lelkiállapot visszaidézése nem eredményezhetett teljes azonosulást. Hogyan is valósulhatna az meg maradéktalanul, mikor ő maga is hangsúlyozza: „Egy 43 éves férfinak egészen más a tudása, a kultúrája, ... egészen más a látása, az érzékelése, a teste, a mirigy-működése, mint egy 22 évesnek”.

A költői és a történeti fejlődés óhatatlanul megmutatkozott az átdolgozásokban. Egyes verseinek egész alapfelfogása megváltozott. merőben más, új vers lett.

Több mint tíz esztendő változásai erősebbnek bizonyultak tehát mint az utószóban említett wordsworthi példa. Nem valósította meg ugyanis azt, amit erről mondott: „... Aki ezeket a verseket most és az elmúlt években átírta, az nem én vagyok, az nem a mai énem volt... Az ősem végezte el a szükséges munkát, az az ősem, aki annak idején voltam, s akinek wordsworthi értelemben az örököse vagyok: tudjuk, hogy a gyermek a felnőtt apja!”

Wordsworthnak, a prousti előfutárnak, nem egy versében sikerül a régen átélt pillanatot, gyermekkorának tűnő élményeit úgy vissza-idéznie, hogy az érett mű hűen és teljességben varázsolta vissza az első átélést. Így vált Wordsworthnál a gyermek a felnőtt apjává.

Szabó Lőrinc versváltozataiban azonban a felnőtt a gyermek apja: későbbi énje általában átalakította, átformálta a korábbi verset, s nagyrészt nem azok eredeti hangulatát, érzésvilágát adta vissza, nem az egykor ihletett percet ragadta meg. Csak a költői szándék hivatkozott Wordsworthra, a megvalósítás a szándékot sokszor nem igazolta. Egyébként a wordsworthi hitvallás azért is talált utat a bukolikus hangulatokkal induló Szabó Lőrincchez, mert az

angol romantikusnak is nagy ihletője volt a természet szépsége és egyszerűsége.

A továbbiakban megkíséreljük, hogy az eredeti versek változatainak, ezeknek az új és más verseknek néhány tendenciáját bemutassuk, és néhány következtetést levonjunk.

Több vonulat figyelhető meg az új változatokban.

Már a *Föld, Erdő, Isten* változataiban tettenérhető az eredeti hangszerelés tompítása. A *Kalibán* verseinek új alakjai pedig — a sokszor enyhébb hangvétel mellett — *A Sátán műremekei* atmoszférájával telítődnek. Határozottan a pénz és a szegénység ütközésévé válik az az ellentét, amit az eredeti versek a természet és a város szembenállásáról a „Virágzene” és az „Átkozd meg a várost” ciklusaiban vallanak.

Ugyanakkor a változatok az erőszaktól való sajátos borzadást is mutatnak ott, ahol annak az eredeti sorokban nyoma sem volt.

A pénz és a gazdagság ellen ezer átkot kiáltó költő e témákat érintő későbbi átdolgozásainál nem tartja meg a szenvedélyes hangvételt, a kitörő erőt, hanem éppen ellenkezőleg, amiről korábban nyersebben és konkrétan szólt, az az új változatokban sokszor elvontan, általánosságban, tudatos tompítottásban jelenik meg. A fiatalkori művek első formáinak általában erősebb a társadalomkritikai éle. Ezekben él maradéktalanul az avantgardista lázadás és annak adekvát formája az expresszionizmus. Ezekben a változatokban sújt le a költő a nagypolgárságra, ezekben fejezte ki először és csontig hatóan társadalmi magára maradottságát, és itt kiáltott legerősebben a másik emberért. Mindezek gyengülnek és halványulnak a későbbi változatokban individualizálódásának és intellektualizálódásának nyomán.

A változatok nem egyszer el is veszítik az eredeti vers lendületét, vagy éppen radikalizmusát, viszont olykor éppen ilyen erőt kölcsönöz nekik a későbbi időből beléjük vitt sok döbbenetes korélmény.

E többféle áramlás kavargásában a stílus színei is változnak, a képdús fordulatok sokszor helyt adnak feszesebb gondolati megoldásnak, és ezeknek zártsága a költő szándékaihoz igazodva — vagy leköszörül a korábbiak élet, vagy azokat világos racionalizmusával még szúrósabbá teszi.

A többféle vonulat egyszerre, sűrítve érhető tetten például a *Kalibán* változatában is. Ezért először ebben mutatjuk be a variánsok tendenciáit, majd mind a négy kötet jellemző változataiban, nagyjából e verseknek a kötetekbe felvett sorrendjét követve. Már a változat indítását, a könyvek elégetésének sürgető, dörömbölő következtetését egészen másra alapozza a költő, mint az 1923-as *Kalibánban*. Ott a *Kalibán* lázongó ösztönösségétől várja a könyvek elpusztítását

Magát Kalibánt ruhazza fel olyan adottságokkal, amelyeknek természete eleve szemben áll a könyvekkel, a „gyémánt agyvelők” termékével. Kalibán azért tudja véghez vinni a pusztítás művét, mert ő az, akit „nem köt emberi töprengés, hazug eszmék játéka s gyáva szeretet”.

Az 1934-es változatban viszont a Kalibán oldalán felsorakoztatott negatív tulajdonságok eltűnnek, s a költő rögtön a gyémánt agyvelők szülőtteit ostromozza. Itt nem a pusztítót, hanem a pusztítandót mutatja be, és úgy, ahogyan az első változatban fel sem merült: pusztulnia kell a tudásnak, mert „üzlet az is”. Pusztulnia kell az igazságnak, mert „becstelen”, inert „mindenkit mindenütt kiszolgált”. Itt a könyvek szavai is „képmutató istenek” lettek. Az új *Kalibánban* tehát így kapnak helyt a pénz, a megvásárolhatóság: az 1926-os *A Sátán műremekei* című kötet nagy élményei.

Egészen új motívum a *Kalibánban* az erőnek, az erőszaknak, a „bestia mindenségnek” a szerepeltetése is. Az 1923-as *Kalibán* csak szerkezet volt, az 1934-es ezzel szemben — ki vonhatná kétségbe a korélmények hatását — „a bestia mindenség legigazibb képletére kattogva működik”. A *Kalibán* máglyája előtt „fenevad kórusban” táncoljuk önpusztító táncunkat.

Az 1923-as *Kalibán* a *Föld, Erdő, Isten* (1922) természeti idilljének és a nagyvárosnak az ellentéte. A rétek, a füvek és a föld hatalma viaskodik benne a vaskor, a technika szörnyetegeivel.

Az új *Kalibán* magva más fajta ellentét: *A Sátán műremekei* című kötetben elkiáltott szegénység jajának és az alakoskodó pénznek az ütközése, a nyomor ordításai és a tipró erőszak embervesztése. Ennyivel erősebb hangvételű, lázadóbb az új *Kalibán*.

Más vonatkozásban viszont radikalizmusába bizonyos rezignáltság is vegyül: a gúnnyal kifejezett elriasztó száundék mellett a vers befejező képében tehetetlen lemondást is kifejez a költő. A *Kalibán* máglyája előtti pusztító tánc víziójához ugyanis ezeket az új sorokat írta: „... táncoljunk máglyád előtt / és ne tudjuk még sajnálni se, hogy / soha többé nem leszünk emberek”. Ennek a tiltakozással vegyes reménytelenségnek ad hangot abban a másik fordulatban is, hogy „... legyen úr végre, aki úgyis úr . . . / legyen az úr az egyetlen, az erő!”. E tehetetlenségi érzést is sugalmazó sorok nincsenek meg az 1923-as *Kalibánban*.

A két változatban a Gondolathoz való viszony is más:

Az elsőben a Gondolat — hatalom, „gyémánt agyvelők mágneses és nehéz sugara, fénylő zenéje”. A kor nem tette még azzá, ahogyan a második változatban jelenik meg, nem alakította át „értelmetlen tündérajátékká”, amire már nincs is szükség. Az első alakban még az erejét összeszedni próbáló Gondolatra tör rá Kalibán, és a szörnyet buzdító költői szó számol ugyan a Kalibán győzelmével, de azért

is teszi ezt, mert a gondolat egyben kín és fájdalom is, a szó a múlt szenvedések emlékeinek is testet ad. Amellett ez a Kalibán hordoz értéket: Mérnök, Építő. Itt titánok csapnak össze, a Gondolat még ép a maga egészségében, nem tört darabokra; mint Gondolat jelenik meg a szép, a harmónia, a rút, a szó. A Kalibán ereje is élettől feszül: magától működő erő és kattogó tudás élteti. A vers befejezésében is gigantikus a kép: a nagy máglyán a roppant ellenfél, a Gondolat hamvad el.

A második változatban viszont eltűnik maga a gondolat szó is. Szétforgácsolt elemei: a hiú hitek, szépség, lélek, ábránd, igazság, szó — külön és ellenállásra képtelen életet élnek. Silány pókhálóvá váltak. Még fájdalmat adó erejük sincs. A Kalibán pedig még borzalmasabb. Már nem Mérnök, Építő, hanem bestia. A Gondolat szó kiiktatásával a költő az értelemnek az adott világban való megsemmisülését veszi tudomásul; (ez idő tájt fordul a keleti misztikumok világa felé), elismerő gesztust tesz az Erő előtt, ugyanakkor azonban mintegy ki is vonja a Gondolatot a Kalibán pörölycsapásai alól, nem prédául dobja oda. Félti is a Gondolatot, belső világának rangja megnövekedett: a költő még inkább intellektualizálódott.

Így tehát a Gondolatot illetően is az új *Kalibán* az elsőhöz képest részben felerősített, részben tompított. Nyomatékosabb, mert végeredményben a Gondolat féltését nagyobb végletekben érzékelteti, de visszahúzódnobb, desperáltabb is, mert a Gondolat süllyedésére, a kannibáli elembertelenedésre áment mond, melynek felhangja inkább vigasztalan, mint felrázó.

Az egymásba játszó hatások érzékeltetésére álljon itt maga a két versváltozat.

Az eredeti (1923) változatban a Kalibán jelzőit, értelmezőit, a Gondolat összefogó szálait, általában azt emeltük ki (vastagabb szedéssel), ami a költemény radikális jellegét mutatja, az 1934-es változatban a pénz és a körélmények behatolását mutató, így a költemény hangját erősítő fordulatokat (vastagabb ritkított szedéssel), az eredeti költemény radikalizmusának gyengülésére valló megoldásokat pedig sima dőlt betűs szedéssel jelöltük.

Kalibán (1923)

Égesd el a könyveket, Kalibán!
Pusztítsd el őket! Mind! Szőrös kezed
fojtja koromba gyémánt agyvelők
mágneses és nehéz sugarait
fénylő zenéjét és az értelem kéksárga
 rebbenéseit,
Kalibán, lázongó ösztönösség te, akít
nem köt emberi töprengés hazug
szmék játéka s gyáva szeretet
fojtsd meg a szépet, a harmóniát

Kalibán (1934)

Égesd el a könyveket, Kalibán!
Pusztítsd el őket! Mind! Szőrös kezed
fojtja koromba gyémánt agyvelők
értelmetlen tündéridékeid!
Nincs szükség rájuk. Mit póffeszkedik
az isteni tudás? Űzlet az is!
Az aljas élet szégyelli magát
és álarcot vesz fel és hisz neki.
Vén igazság, hencgettél egeget,
most pusztulj, te háromszor becstelen

s a rútat is, ha gondolat, hiszen
 a gondolat a lélek gyilkosa!
 Pusztítsd el Őket! mind! hogy ezután
 ne érezzünk, ne higgyünk, kín s remény
 lelkünket ne gyötörje, s ne legyen
 szó sem ezentúl, mely minden gyönyört
 megront, míg névvel illet, de a kint
 csak élesíti, mikor testet ad
 múlt szenvedések emlékének is!
 Égésd el a könyveket, Kalibán
 Kúszáld grimaszá arcunkon az Úr
 arcának vonásait és ha már
 emberistenként élni nem tudunk,
 kalapálj vassá, verj acélbelű
 roppant Szerkezetekkel! — Kalibán,
 gondolkozás nélkül gondolkozó
 rejtelmes Uj Bölcs, Mérnök, Építő
 Mindenség, kinek vak izmaiban
 az élet, minden kattogó tudás
 s minden erő magától működik,
 öntudatlan, s nem képletek szerint,
 alakíts át iszonyú, fekete
 óriásokká, reflektorszemű
 Szénevő Gépeiddé, hogy mikor
 elégeted a férges könyveket:
 toronytestűkkel és csörömpölő
 bokánkkal, árnyunkat a pusztulás
 ingó égig dobva, pokoli
 ritmusra járjunk szent táncot neked
 a Gondolat nagy máglyája előtt!

ábránd, ki még mindenkit
 mindenütt
 kiszolgáltál! És ti is, szeretet
 és jog, s aki csak vagytok valahány!
 Hiú hitek! S szépség, te pipere,
 s te, lélek, silány pókháló, s ti szók,
 ti szók, ti képmutató istenek:
 pusztuljatok mind-mind, hogy ezután
 ne érezzünk, ne higgyünk s a remény
 ne is kísértsen többé soha-el
 Égésd el a könyveket, Kalibán!
 Töröld le arcunkról az angyalok
 arcának mimelt vonalait, és
 legyen úr végre, aki úgyis úr,
 legyen úr az egyetlen, az erdő!
 Égésd el a könyveket, Kalibán,
 s kalapálj vassá, verj acélbelű
 roppant szerkezetekkel! Kalibán,
 te másféle bölcs, benned is csodát
 teremtett mérnököd, az élet ő
 gépésze, a te szörnyű agyad a
 bestia mindenség
 legigazabb
 képletére kattogva működik, —
 Kalibán, Kalibán, borzalmas és
 bűvös hatalom, már csak te segíts:
 alakíts át iszonyú, fekete
 óriásokká, reflektorszemű
 szénevő gépekké, hogy amikor
 elégeted a férges könyveket,
 toronytestűnkkel és csörömpölő
 bokánkkal, árnyunkat a pusztulás
 ingó égig dobva, fenevad
 kórusban táncoljunk máglyád előtt
 és ne tudjuk még sajnálni se, hogy
 soha többé nem leszünk emberek.

A *Kalibán* változatában érvényesülő tendenciák mutatkoznak meg a *Föld, Erdő, Isten*, a *Kalibán* egyéb verseinek, a *Fény, Fény, Fény*, *A Sárdn műremekei* köteteknek több változatában is. Általában a szegénység és a pénz ellentétének élményére elszántabbá válik az átdolgozott versek hangvétele. Gyötrelmes felhangot kapnak a hazai és a külföldi önkény hatására, de ugyanakkor az erőszak konstataálásában hangjuk rekedtebb, elakadóbb, gyengébb is lesz.

Nagyon sok átdolgozott vers-változatban futnak erősödő-gyengülő áramlások: tompulnak bennük a kiszolgáltatottság, a pénztelenség leplezetlen szitkai: a huszas évek elején beléhasított kínok fájdalmai és lázadásai. Nemegyszer elstilizálódnak a heveny szociális sebek jajdulásai. Forradalmiságot ostromló kihívások helyett már-már komformizmusba sikló kitérések bukkannak fel. Ugyanakkor viszont a leplezett vagy nyílt terror egyre komorodó élményei

mélyen behatolnak a versváltozatokba, emiatt ércesebb és keserűbb lesz a hang.

Már a *Föld, Erdő, Isten* változataiban érezhető a költő későbbi éveinek nyomasztó korélménye. Megmutatkozik az eredetileg csupán I—XXXVIII-ig számozott szonettek több cím megjelölésében is. Így a XXII. szonettnek a *Tétlen jövőendő* címet adta (1934), holott az eredeti szövegben a „tétlen jövőendő” kifejezés egyáltalán nem is szerepel, és hiányzik a vele jelölt atmoszféra. Későbbi kiábrándultságának ad tehát az átdolgozott változatban hangot, amikor az eredetiben csupán az elmúlás és a megöregedés természetes folyamatként ábrázolt rothadását a keserű és tétlen jövőendő számlájára írja, úgy-szólván teljesen annak függvényeként ábrázolja.

Homlokom lelket hordozott, de most
— por-szülte hús, csont — s ideggép
irigylem

testvéremet, ki visszahullt a föld
sötét gyomrába, és tanacstalanná
zsidadt undorral nézem magamat, mert
— mert mondd barátom, ér-e valamit
egyik napból másikba halva lassan
megérem s észrevétlen elrohadni?

Homlokom lelket hordozott, de most
— céltalan hús-, csont- s ideggép —
irigylem

kis hügomat, aki már visszatért
a semmiségbe, és keserűen
nézek a tétlen jövőendőbe, mert
— mert mondd, barátom: ér-e valamit
egyik napból másikba halva lassan
megérem s észrevétlen elrohadni?

Elkomorodását, úttalanabbá válását mutatja be az a változás is, ami lemérhető a XXVI vers módosításában, *Az idő kísérteteiben*. Az új vers első részének merőben más az alapállása. Másképpen méri le itt az egész halandó sors értékét a múlt és jövő mérlegén. Az eredetiben az alapállás e helyütt az, hogyha a múlt kincseit valamilyen mértékben át is vesszük, kérdéses, hogy ezt az örökséget a jövő majd átveszi-e tőlünk (vagy elkopik már az örökség vagy megridegül a jövő)? Mindenképpen bizalmatlanság él a jövővel szemben, mert még félti a költő ezt az örökséget, amelynek átvételét a jövő megtagadhatja. Az új változat e részének az alapállása viszont az, hogyha az átvétel meg is történik, ennek nincs is különösebb jelentősége, nincs már mit félteni, mindegy. Ezt a sivárságot csak a versnek kevésbé változtatott második része tompítja:

Sokszor bizony csüggedni látlak és
veled csüggedek én is soromon.
Bennünk lakik a kétely s levegőbe-
porló percekké űrli napjainkat,
mert ha, a múltba látva, sejtjük is,
hogy évezredek szellemei járnak
kísérteni agyunkba, — *sohase*
bizunk eléggé a jövőben. Szomorú
zsidadás a sors, de legalább
tudjuk: nem élünk egész céltalan
s nem járunk úgy, mint a gőgös fa-isten,
kit télre feltűzelnek: örökös

Sokszor bizony csüggedni látlak, és
csüggedek én is. Oly rövid az út!
Bennünk lakik a halál s levegővé
porló percekké űrli napjainkat,
és ha a múltba látva, sejtjük is,
hogy évezredek szellemei mind
agyunkban kísértének, az *ilyen*
jövő, ha lesz is, mi ér? Szomorú
alázat a szívünk; de legalább
tudjuk: nem élünk egész céltalan
s nem járunk úgy, mint a gőgös fa-isten,
kit télre feltűzelnek: örökös

kételyünk írja szemeknkbe: „Első tudás: tudni, hogy gyengék, — második: tudni, hogy mégis hasznosak vagyunk!”

kételyünk írja szemeknkbe: „Első tudás: tudni, hogy gyengék, — második: tudni, hogy mégis hasznosak vagyunk.”

Az eredeti XXXVIII változatának *Párbeszéd* címe is jelzi, hogy a dialógus kiélezettebb lett: az 1943-ig megélt történelmi idők nyomasztó súlyát tükrözi:

Félek, atyám, — megtörtem a szeretetben és éhes tengerekbe ejtem a kardot!...
Ne félj, fiam, — megtartalak a szeretetben
s az én karommal emeled égi a kardot.

Félek, Atyám, — megtörtem a harcban, a hitben, és éhes sárkányok elé ejtem a kardot!...
Ne félj, fiam, — megtartalak a harcban, a hitben, s karommal égi emeled azt a kardot.

A XXX első változatának nem egy vádoló harcos sora lemondó, kiégett, kedvetlen vagy kisimított lett:

... Nem volt az remény,
csak kényszerű önámítás: vele akartuk menteni a megmaradt semmit a cifra úri rothadástól

De addig? Addig rothadunk tovább az időt csúfoló, megöszült időben

... Nem volt az remény,
csak kényszerű önámítás: vele akartuk menteni a megmaradt semmit a végső megaláztatástól.

De addig? Addig porladunk tovább az idő örlő fogai között: ...

(XXX Súlyos felhők)

A Kalibán több darabja hangvételének tompítását jól mutatja az „Átkozd meg a várost és menekülj” ciklus *A szörnyeteg városa* című változatában az utolsó két versszak. Az eredetinek a fináléját egyetlen egy gondolat hatja át: a kőkoponyás város végleges szétzúzása, a város emléktől való tökéletes szabadulás, melyet a természet biztosít végérvényesen. Itt új város építésének lehetőségével nem számol. Ezzel szemben az 1934-es változatban már az új város felépítésében bízik, és már nem a természet, hanem egy új isten fogja megsemmisíteni az átkozott, bűnös várost.

menekülj a hegyekbe, mezőkre, s ott a kék mennybolt alatt mikor kimosta lelkekből a bűnt a kristály hegyipatak —:

nézz vissza s a porba hullva mondj vezeklő hálaimát míg az ég csákányai szétverik a sok-sok kőkoponyát!

menekülj a hegyekbe, mezőkre s ott a tiszta ég alatt mindent előlről kezdve építsd új városodat:

építs új várost és idézd az úri istent, aki jön és vihara csákányával a múltat szétveri!”

A hangszerelés enyhülését mutatja az eredeti *Pókokat rakok a szemembe* c. költemény erősen támadó, vádoló jellegű címének *Akkorra* változtatása is, amely a maga semleges, közömbös tartalmával

a vers indítását sem élezi ki. A mérséklés folytatódik a versben és nagyon jól lemérhető azon, hogy az új változatban a méltó bosszúállást már nem maga a költő hajtja végre, hanem a személytelen igazság.

De nem baj. Ugyis
Sátán piszka az arany,
és meg fog halni e piszoktól.
Akkor aztán
beleibe tapos a sarkam
és bosszút állok
és pókokat rakok undok szeméibe!

De nem baj. A sátán
piszka az arany:
öklend még tőle a nyomorult!
De akkor
én sem fogom tudni,
hogy beleibe tapos az igazság
és koldusnak állítja ki a sarokra
és bosszút áll
és pókokat rak undok szeméibe.

A *Tavaszban* című versének új változata viszont (1934) a harc és a gyilkolás képeivel telik meg, amelyeket érezhetően a későbbi egyre komorodó társadalmi valóságból vetített ide. Az eredeti versben az elmúló rossznak és az életre kikelő újnak éppen úgy észlelője volt mint az új vers-változatban. Amíg azonban az elsőben a természet egyszerű évszak-változásának a képével szemben csak azt az ellentétet rajzolta meg a költő, hogy őt a természet változatlanul szereti, addig a másodikban a természet változásának képe ellentétes hatalmas erők küzdelmének ábrázolásába olvad bele, és ellenkező sugárzást kap az egyszerűség szótól is, amely itt a kérlelhetetlen adottságok borzalmaira utal, ahol a béke sem béke, hanem öldökölni kénytelen.

Szép őszpiros
ma itt az erdő,
pedig tavasz van.
Nézd mennyi rossz
csíra s kesergő
vágy múlik el,
míg a tavaszban
egy-két didergő
virág kikel.
De nem baj, engem
szeret a föld
s szeret az erdő,
s ha tárt kezén
pihenek: én
vagyok a felhő
s a derűs ég
s a halhatatlan
egyszerűség.

Szép őszpiros
ma is az erdő,
pedig tavasz van.
Nézd, mennyi rossz
csíra s kesergő
vágy pusztul el,
míg a tavaszban
egy-két didergő
virág kikel.
Nézd, ami volt, *hogy*
harcol, amíg
az új elől
eltakarodik, —
nézz és vigyázz:
gyilkol a harc és
gyilkol a béke
és a törvény
egyszerűsége,
ha belelátasz,
a te jövődből
is eleget
megmagyaráz.

Az *Egy kis értelmet a reménynek I* című 1923-as versben szembenállás feszül, 1943-as változatában csak sóhaj hallatszik:

Van, s van a kinek jut kalács
van, s van kinek nem jut kenyér, —
mond, istenem,
éhezni, sírni, mondd, mit ér?

Nektárral és ambróziával
csordul a Föld, s nem jut kenyér se, —
mond, Istenem,
törvény az ember szenvedése

A politikai kíméletlenség élménye ugyanakkor a *Meghalni ilyen fiatalon* című 1923-as verset 1943-ra így teszi érdekesebbé:

Lépni, hazudni... Hazudni kell!
Szerszám, szurony, gép, — nem akarom
Rettenetes ma élni és
meghalni ilyen fiatalon,

Cifra őrjöngés a világ,
csak egy egyszerű, a szurony.
Rettenetes ma élni és
meghalni ilyen fiatalon,

fiatal szemmel, kopva, nézni:
patkányok rágják az eget,
autók suhognak az utcán
és híznak, híznak a siberek!

fiatal szemmel nézni, hogy
festik át az igaz eget,
hogy pusztulnak rakásra és,
hogy híznak, híznak a siberek.

A *Kalibán* egyes verseinek új változataiba más helyütt beleviszi a *A Sátán műremekeinek* alapélményét, az üzlet és a pénz fojtogató világának képét. A *Verebek* új változatában a *Hajnal a nagyvárosban* már felmutat olyan fogalmakat, melyekről a *Verebekben* még szó sem volt: a forgalom, az üzlet világát.

Borzas verebek csipegetik
a napfény aranyos magvait,

Borzas verebek csipegetik
a kelő nap arany magvait,

a nap pirosló aranyát,
melyet az éji pocsolyák

fény-magvak íható aranyát,
mellyel a sok piros pocsolyát

ágyába hint a hajnal és
nem lop el csak az ébredés.

festi a piros hajnal és
melyet majd csak az ébredés

Az ébredés, a szürke szín,
a pénz, a robot, az emberi kín,

olt ki egy óra múlva, a
reggel induló áradata,

a forgalom, üzlet, a szürke szín,
a magát őrlő emberi kín,

A *Tegnap megbántott valaki* c. vers új változatában az *Elvesztett vigaszban* erősen érződik az eredetiben egyáltalán nem említett pénz szerepének bejátszása:

Ó, istenem, mért nem felejték,
mért játszik a világ velem?

Jaj, mért nem tudom most se, itt se
felejteni a tegnapot

Míg erdöm szent magánya rejtett,
nem bántott soha senki sem.

s azt a gazembert, aki este
oly gonoszul megkínzott!

Erőt adott, színt, izt, hatalmat
a föld, a szél, a nap s a hold,

Könnyű volt élni, amikor még
csak föld meg erdő érdekelt. ♣

ágaimon hált meg a harmat
és kérgem isten bőre volt! —

Most nem értem, a hajnali
ég hogy ragyoghat így felcttem;

megbántott tegnap valaki
és ma sincs semmihez se kedvem.

*Most, mintha rabszolgája volnék,
a pénz s a város vásra vert.*

Hiába jövök ide ki,
hogy nyomorúságom felejtem:

tegnap megbántott valaki
és ma sincs semmihez se kedvem.

A Sdtán műremekei c. kötetben oly dühödtt erővel támadott gazdagság helyet kap a *Kalibán Idegenek* című új versváltozatában is. Ellenségesen, ellenszenvesen jelenik meg. Ugyanakkor az új változat — más helyen — a gazdag és szegény egymás mellé állításával már nem azt az ellentétet fejezi ki, amelyet *A Sdtán műremekei*ben társadalmilag annyira kiélezett, hanem — azt mintegy elfelejtve — az elidegenedés erejét hangsúlyozza, amely egyformán magával sodorja a gazdagot és a szegényt.

A szegény ember minck él?
ha jó, se jobb a többinél.

Ha jó, se különb; csak idegen,
s nem érti azt se, miért szeretem.

Azért szerete m, mert fáj neki,
hogy társtalanok örömei...

— — —

Jó volna közös hit, szeretet,
hiába, hiába: nem lehet;

partokon túl, partokon innen
hiába, hiába, hiába minden;

külön ideg külön idegek közt,
idegen marad az idegenek közt...

A szegény ember minck él?
Ha jó, se jobb a többinél.

Ha jó, se különb, ép oly idegen —
s mint a gazdag, kinevette szívem!

Soká azt hittem, fáj neki,
hogy társtalanok örömei,

— — — —

Azóta beláttam, más a baj:
maga az ember a gyász, a baj,

maga az Ember, az Egy, az Egyén
idegen, ha gazdag, ha szegény.

Minden idegen, ami van,
mindenki szegény és társtalan:

külön ideg külön idegek közt,
idegen marad az idegenek közt...

A Fény, Fény, Fény című kötetnek szintén nem egy versváltozatánál tapasztalható az eredeti hangjának tudatos gyengítése, így például az *Izenként porlok el a szélben* c. vers új változatának az *Arnyék a szélbennek* több helyén erősen érezhető a tompítás. Az eredetiben:

... *A keserűség*
kiszófoltt szemcimből
minden reményt: változhatatlan
törvények előtt
mit akar a szegény?

A változatban a lázadás mozzanatát is tartalmazó „keserűség” helyébe a csak lemondást sugárzó „csüggedés” kerül, és elmarad a szegénynek néven nevezése:

... *A csüggedés*
 kisorfolt szemeimből
 minden reményt; a szétosztogatott
 Földön
 mit keres az új jövevény?
 — — —

A lágyabb, kevésbé vádoló hangvételt a vers végén saját küzdeni tudásának elapadása jelzi, maga magát érzi gyengének, szemben az eredeti befejezéssel, amelyben nagy és megmásíthatatlan törvények hatására morzsolódott szét.

	... óh		... Óh
már zuhanok, már gyümölcsőm meghervadt a szélben: nyomorult percekre bont az idő s izenkénti porlok él a térben		már zuhanok, már árnyékként imbolygok a szélben: csak vágni tudtam, nem küzdeni, s alig emlékszem rá, hogy éltem.	

Az *Árnyék a szélben* új változatában figyelemre méltó az is, hogy már 1934-ben — az új változat megírásakor — a körülötte alakuló valóság bizonytalanná válását, ami egzisztenciákat fenyegetett és tett tönkre, azzal érzékelteti, hogy a hóhér világban a kalmár terror érzéki örömei közé kifejezetten beiktatja a biztonság örömét is:

... mit akartam e hóhér világban, ahol csak a kalmár terror élvezi az íny, fül, szem és bőr millió örömét		... mit akartam e hóhér világban, ahol csak a kalmár terror élvezi az íny, fül, szem, bőr s biztonság örömét
--	--	---

Az *Óh élet iszonyú csatatér* 1943-as *A hunyt szem balladája* című változatában a vers sajátos kerete fejezi ki az eredetivel szemben egy, a korélményekből származó erős elkomorodást, e kereten belül azonban magában a versben a költő az egyes részek korábbi erejét gyengíti. Az új keret, amivel a vers kezdődik és végződik, nem más, mint az álom kerete. Mindazt, amit az életről, e rágó pokolról lát, csak álmában látja, de az elkomorodás az által válik véglegessé és vigasztalanná, hogy alvó pilláit, szemeit nem is kívánja többé kinyitni, s így az egész látomástól való egyértelmű visszaborzadása jut kifejezésre. Az eredetiben viszont a költő a vén és bűnös hús alvásában még lát reményt, lát megváltást, mert a vén és bűnös hús ebben a pihenő álmában olyan tiszta, mint egy kétéves kisleány teste. Ez a reményt is tartalmazó motívum az új változathoz hiányzik.

Az új változat indító és befejező kerete:

*(Mit látsz, húnyt szemem? Mi ijeszt, hogy
pillád úgy magadra huzod?)
— Az élet! A rágó pokol!
A hús, a kéjelgő mocskok!*

a vén és bűnös Hús ilyenkor
érthetetlen imákba kezd,
mondván: felebarátodat
mint magadat szeresd:

ilyenkor alszik. Látom álmát:
azt álmodja, amit ma te! —
*(Húzd magadra pillád, szemem,
s ne nyilj föl többé sohase!)*

Az eredetiben viszont a kezdő és befejező szakaszok így hangzanak:

Élet (Lecsukott szemeim,
ágyában a szomorú husnak!)
Husok! gyümölcsök fölhasadt
ajkai! s mit csontig lenyűztak ...

... a vén és bűnös Hus ilyenkor
hazug imába kezd,
mondván: felebarátodat
mint magadat szeresd:

ilyenkor alszik. Várja, hogy
a megváltás hormata hintse,
s tiszta, mint egy kétéves kisledny
örtatlan combja s rózsás-friss gerince.

Az új változat erőteljesebb hangú kerete közé fogott részek viszont egyértelműen enyhébbek, kevésbé érdesek, vádolók, mint a megfelelő eredetiek:

... husa fölkoncolt lázadóknak!
kutyák, kiket a sintér leüt!
Hus-törnte paloták, városok,
örjögő husok mindenütt ...

Munkások teste! Kezek, tüdők,
romcs akaratok a pénz keresztjén
szétlőtt katonákl szifiliszus
sírok a föld Magdolna-testén ...

A húso! Férgék a kövek alatt!
Ami láttam: a fürtelem és az üdv!
Hustörnte paloták, városok,
habzsoló húso! mindenütt ...

munkások teste! Kezek, tüdők,
hus, mit a pénz lassan megölt!
S szétlőtt katonákl örök sírok
kiütéseitől beteg a Föld!

A *Meghalt, csókolj, szédület* ... (1923) című versben a pénz és a kenyér utáni hajszája lázas éjszaka víziójában hullámszik tovább: „gyilkos

lopózik a ködben . . .”. A költő azt álmodja, hogy anyja meghalt: „szája vér és szeme sár volt . . .” Szerelmének csókját esdi, de ő sem tud enyhet adni, tekintetén is átsüt, ami miatt áll a harc:

Meghalt. Csókolj! Szédület . . .
Mért világít a szemed?
PéNZ, kenyér . . . A hangja! Hallod?

De a harc áll, a küzdelem folyik:

S véres csillag ég fölöttem.

1943-ra a lázas harc konkrét okai: a pénz és a kenyér eltűnnek az új változatból, melynek címét is módosította a költő (*Menekülés*); Nessus ing szorításában vergődik, de nem mutat rá senkire és semmire, ami miatt kínlódik, nem nevezi meg őket, csak szörnyű kiszolgáltatottságát festi, és kéri az enyhet, a menekülést adó csókot, miközben felrémlik a bukás rettenete és kívánása is:

Csókolj, csókolj, szerelem,
vesszek vakon, részegen . . .

Az *Óda a genovai kikötőhöz* eredeti alakjában az üzlet csak egyike azoknak a hatalmaknak (az érdekek, számok mellett), amelyek működése biztosítja a kikötőnek az egész világ gazdagságát. Az új 1934-es változat egyes részei viszont már tükrözik A Sátán műremekei-ben sokszor elátkozott és szörnyű hatalmában százszor elismert pénz és üzlet bűvös szerepének növekedését.

Érdekek, Számok, Üzletek
intésére meghozza neked
Borneót, Japánt, Afrikát!

— Óh kapcsolatok, földön s vizeken át

— — —

látom a Szárnyas Üzletet,
ahogy hódolva meghozza neked
Borneót, Japánt, Amerikát!

Óh, kapcsolatok földön s tengeren át,

— — —

A *Sátán műremekeinek* 1934-es és 1943-as változatai is sokszor kevésbé kemények és súlyosak, mint az eredeti 1926-os darabok. Máshol pedig — ahol éppen élesebb a hangszerelésük — a kor nyomasztó hatásának növekedéséről adnak számot.

Az eredeti *Az Antikrisztus szent aranya* c. versnek változata, az *Órangyalok* is magán viseli a tompítás sok jelét. A borzalmas nyomort elviselhetővé tévő narkotikumokat az új változatban már sehol sem hívja *Az Antikrisztus szent arany*nak. Az eredetiben pedig ez a motívum nemcsak a címben nyert kifejezést, hanem megismétlődik a vers végén is. A halványabb, erőtlenebb színezést mutatja az is, hogy a narkotikumokat az eredetiben „butaság”-nak s „könnyelműség”-nek, most pedig „sötétségnek” és „káprázatok”-nak nevezi.

Barátom, ki a halhatatlan
nyomornak megváltást keresel,
ne a halált, — a butaság s a
könnyelműség
isteneit ünnepeled!

Barátom, ki a halhatatlan
nyomornak megváltást keresel,
ne a halált, — a Sötétség
s a Káprázatok
isteneit ünnepeled!

— — —
mi volna az ember
az Antikrisztus szent aranya
nélkül . . .

A korélmények komorodása miatt viszont egyes fordulatokban keményebb a hangvétele, az új ige nagyobb iszonyatot, az új jelző hathatósabb oltalmat, erősebb gyógyírt jelez:

még nincs meg az ember, amikor
jön az egyik, a fekete angyal:
könyörögve néz a Tények
arcába, aztán
elfordul, és okos keze
már az anyaméhben igyekszik
becsukni lassan a lélek
élő kapuit . . .

Még nincs meg az ember, amikor
jön az egyik, a fekete angyal,
könyörögve néz a tények
arcába, aztán
elborzad, és irgalmas keze
már az anyaméhben,
előre, igyekszik
becsukni a lélek szemeit.

Ugyanígy keserűbb és vádolóbb akkor is, amikor az igazságnak már csak vigasztalan képeiről tud beszélni, szemben az eredetivel, ahol az igazság még tettekben is megnyilatkozott:

. . . nehéz
lázával ő hidegíti el
az igazság reménytelen
tetteitől a szenvedélyt

. . . az érzékiség
lidérceivel messzecsalja
az igazság vigasztalan
képeitől a szemeket:

Az egyre komorodó korélményekhez igazodik az az élesebb hangszerelés is, hogy a vers végén az absztrakt fordulatot a jelen valósága váltja fel:

. . . éjszakával betakarja
és cukorral csitítgatja
az időnek töviságyán
félálomban hánykolódó
tehetetlen, menthetetlen,
halhatatlan életet!

éjszakával takargatja,
lázálmokkal vakítgatja,
ahogy tudja, boldogítja
a valóság töviságyán
félálomban hánykolódó
tehetetlen, menthetetlen,
halhatatlan életet!

Az új változatokban azonban általában jóval több a lehalkítás, a korábbi forradalmian keserű, vádoló kitöréseknek lágyabb hangszerelése: (pl. *A Nincs pénz és enni kell* 1926-os és 1943-as változatai.)

Nincs pénz, s te azt mondd,
felejtsem el,
nincs pénz és szép a tavasz, —
nincs pénz, de te sohasem

Nincs pénz, s, te azt mondd: egyéni
pechl
Nincs pénz, és: tárlatok! operál
Nincs pénz . . . De te sohasem

ölelted nyomorodba az
időtlen embert, te sohasem
láttad meg az egyszerű
példában a kiraboltak örök
törvényét s a *gonosztevők*

igazolását:

nincs pénz, pedig már csak a

a meztelen

életről van szó! — Hogy fussak én
könnyű lábbal a holnap
clé...

... minek kiabáljam,
hogy a *szegénynek is érdemes*

élni, mikor

nincs pénz

és enni kell, és bennem is

eltört már minden akaratot

a kenyér átka

ölelted nyomorodba az
örök embert, te sohasem
láttad meg az egyéni
példában a kiraboltak örök
törvényét:

nincs pénz, pedig már csak a meztelen
életről van szó!

... — hogy hihessem el,
hogy érdemes élni, mikor
nincs pénz
és enni kell,

A *Mérget! Revolvert!* 1934-es változatában a boldogtalan nyomorgók egész jelzőrendszerét megfosztja az eredeti érdekességtől:

nézd: emberek, százezer, millió
nyomorék rőfögők, boldogtalan
férgek, és valaha ők is
hittek, akartak, — — óh,
nézz szét, te szegény,
naiv, tehetetlen
fiatalember

... Óh,

Nézd: százezrek, milliók
sorvadnak sírba, nyomorult
barmok, testvéreid,
akik valaha,
mint te,
hittek, akartak — — Óh
nyisd ki hát boldogtalan szemedet,
te szegény,
frissenjött fiatalember

A *Van lelke a pénznek* c. vers új változata — befejezésében — szintén enyhébb. Itt már nem a szegényeket szólítja fel — mintegy vigaszul —, hogy gondoljanak a fenyegetett és magát rosszul érző pénz üldözött lelkére, hanem az absztrakt becsülethez intéz ilyen felhívást:

... barátaim,
gondolatok néha a gazdag
remegő titkaira! *Szegények,*
gondolatok a pénz kívül-belül
üldözött lelkére és
sajnáljátok szegényt!

... — Barátaim,
gondolatok néha az arany
titkaira, nyugodt *becsület,*
gondolj a pénz, a nagy pénz
poklára és
sajnálj szegényt!

A *Téged sajnállak, nem az embert* 1943-as új változata viszont címében: *Beszéd a szomorú örülthöz*, és nem egy fordulatában már kifejezettebben keserűbb, vádolóbb: erősebben csap ki belőlük az egyre kegyetlenkedő világtól való rémület és annak értetlensége.

Az eredetiben az új éjszakának, a káosznak zürzavarát látva csak felteszi a kérdést, hogy ennyi romlást csinálhat-e ember, de a választ nem mondja meg, viszont az új változatban már a feltett kérdésre felel is, és az okot az emberi cselekedetben, de ugyanakkor a konkrétan meg nem fogható rémes végzetben jelöli meg.

— — —
 Ki meri mondani, hogy ember
 csinálja, főnök, tröszt, király,
 vagy állam, ki hiszi, hogy
 ember csinálhat ennyi romlást?
 Hisz romlás az alkonyi szél
 muzsikája,
 — — —

. . . S ki meri
 mondani, hogy ember
 csinálta, főnök, tröszt, király
 vagy állam, ki hiszi, hogy
 ember csinálhat ennyi romlást?
Pedig az csinálta,
az ember csinálta:
 mindenkí a részt,
 senki az egészet,
 és csak most érezzük teljes
 hatalmában a rettenetest,
 a megfoghatatlant,
 a káprázatot,
 aki az egyetlen valóság,
 hisz már pestis tőle az alkonyi szél
 muzsikája,
 — — —

Ugyanígy az egyre embertelenebbé váló világ kíméletlen erőszakossága kap helyet egy másik változatban is:

A kor embere . . . *az érdek* (halálfejes lobogóját / nyíltan feltűzi a legmagasabb ormokra, (*A koldus kezét csókol*, 1926) míg a változatban . . . *az erő* / halálfejes lobogóját / nyíltan feltűzi a legmagasabb ormokra (*Magasból*, 1943).

A *Negyedóra Isten és a Hivatal közt* című vers 1934-es változatában (az eredeti 1926-ban jelent meg) a röpke pihenés percei már nem a nyomor oldódását érzetik, s a munkahely már nem egyértelműen átkozott, hanem irigyelt is:

— — — . . . megint
 belopom megfiatalodott
 szemembe az édes
 élet melegét, siető
 lányok lábának napsugár-
 harisnyáját, csatangoló
 vágyait a *pénzhezláncolt*
nyomornak . . .
 . . . megölelem
 testvéreimet, kik
 velem rohannak most rohanó
 villamosokon a pénz
 városa felé, *átkozott*
börtönbe

— — — —
 csak ilyenkor lophatom
 fiatal szemeimbe
 az édes álom melegét,
 siető lányok lábairól
 a napsugár harisnyáját,
 az *ifjú* vágy tilos *útjait*,
 — már csak ilyenkor
 vagyok a magamé,
 csak ilyenkor a testvéreimé,
 mindenkié,
 aki most
 itt s mindenütt
 velem együtt rohan a rohanó

az inkvizitor napnak
— — —

villamosokon
a pénz felé,
a város felé,
az inkvizitor munka
irigylet kínkamrái felé
— — —

Az *Első Kút panasza* (1943-as alakja az 1926-os *Minden vigalom kétségbeesés* című versnek) feloldja a pénz és örömei szoros birtokviszonyát, és ezzel épp úgy halványítja az eredetit, mint a megváltoztatott jelzőkkel:

— — —
a pénz, a hűtlen
isten — — —

minden *öröme* kétségbeesés,
minden *szépsége* szenny és halál,
minden percének palotája
börtön valahol valakinek,
nekünk, *lesújtott századok lesújtott*
népeinek;”

— — —
a pénz, az Isten,
— — —

felejt, hogy
minden öröm kétségbeesés,
minden szépség mocsok s halál
és minden szabad perc iszonyú
börtön valahol, valakinek —
nekünk,
sivatag századok sivatag
népeinek,
— — —

A *Tárlat: A Sátán Műremekei* című költemény 1934-es alakjában (az eredeti 1926-ban jelent meg) ugyancsak ernyedtebb a feszültség: az általános elégedetlenség lángja ugyan perzsel, de nincs, vagy nem is sejtethető az oduknak és a palotáknak külön elégedetlensége.

— — —
... látod, a mozgó
ember hogy hurcolja szét
az elégedetlenség vipera-
lángjait öt világrész
földjein s tengerein, *nyomorult*
odukba s mozdulatlan
palotákba, — látod
a szegénység kardélrehányt
népeit s a pénzes
koldusság befelé
vérző parazsát ...

— — — — —
... akkor
a halálos éjben mindenütt
tűz, tűz lobog fel,
tűz, tűz korong
körötted és te mindenütt
öt látod, a mozgó
viperalángot,
a tüzet, amit
széthurcol a mozgó
ember a földön, a tengereken,
— — — — —

Figyelemre méltók azonban az erősödő motívumok is, különösen azokban a szerkezeti megoldásokban, melyek során nem az eredeti versváltozatot módosítja, nem a régi változatok fordulatait cseréli ki, hanem merőben új betéttel ad nyomatékosító mondanivalót a versnek. Ilyenkor is többről van szó, mint értelmi hangsúlyeltolódásról, — az új betéttel a vers annyira más sugárzást kap, hogy szinte új költemény áll előttünk:

A *Bazilikában* szól a *harang* eredeti 1926-os alakjában két fiatal-ember vitázik a költő égi, földi feladatairól. A vitába harmadikként szól bele a költő, lángoló szavakkal követel a szegénynek jogot, elítéli azt, aki csak a jó vagy a rossz angyalok harca után érdeklődik, és közömbös a nyomor, a verejtékes munka iránt, sőt elfogadja, elvárja azt.

A költemény 1943-as változatában (melynek címe: *A Bazilikában zúg a harang*) harmadikként a munkás illetőleg a munkanélküli szól közbe, és a következő pár soros betét ad új, sokkal erősebb töltést a versnek:

— — —
 Én a földet védtem, és mialatt
 a barátommal hadakoztam,
 mialatt magammal hadakoztam,
 úgy éreztem, egy harmadik
 áll mellénk, láthatatlanul
 egy harmadik, valaki, idegen.
 Munkás lehetett, vagy munkanélküli,
 figyelte vitánkat
 és én hallottam gondolatait.
 Így válaszolt:
 Ez az égről beszél, az a földről,
 mégis szövetségesek,
 egy lélek ez a két fiatalúr,
 kétarcú ideológia.
 — — —

Néhány keményhangú változat úgy formálódott, hogy az eredetiből a legkiélezettebb részeket hagyta el, viszont az új alakban a személyek vagy tárgyak nagyobb körének jelentőségteljes bevonásával tette nyomatékosabbá a mondanivalót. Így például kissé gúnyoros beállítottsággal a finomlelkű hölgy monológjának már maga az alanya is jelzi, hogy az elembertelenedő világban csak az ilyen hölgyeknek fáj a letaglózott kis boci látványa, amint gyermekkorának kis pajtását leölve a közönyös kocsis társzekerén vonszolja át a városon (*Szép kis borjú a társzekerén*, 1926.). Az 1943-as változathból (*Játszó-pajtások*) elhagyott olyan társadalombíráló sorokat, mint:

— — —
 ... a finom-
 lelkű hölgy rögtön érezte, hogy
 valakinek meg kellett ölnie
 bennük valamit, hiszen
 csak a kicsontoznivaló
 koldusság

maradt meg az élvemaradtak
testében s megnyomorodott
lelkük már csak a jelen
természetes nyomorát
bírtja érezni . . .

— — —
meg kellett gyilkonia
valakinek, valami
leketlen hatalomnak, amely
ha nem érzi bűnnek a kés
munkáját, még kevésbé
lát rendkívülit ebben a
lassú gyilkolásban . . .

Viszont az 1943-as változatban kitágította a kört: a finomlelkű hölgy itt már nemcsak gyermekora aranyos állatpajtására gondol vissza fájdalommal, hanem egykori aranyos gyermekpajtás játszótársaira is, akik

— — — — —
. . . bizonyára
már rég nem törődnek egykori aranyos
boci-pajtások ugrádozó
emlékével, az isteni-édes
indulással:
állatok lettek mind, fűj, állatok,

Az eredetinel erősebb hangú, vagy ilyen szempontból legalább az eredeti szintjén maradó változatok azonban egyre ritkábbak lesznek, uralkodóvá válik bennük a hamleti motívum:

Az elszántság természetes színét
a gondolat halványra betegíti . . .

★

Az első változatokban érződik igazán, hogy az 1920-as, 1930-as években Szabó Lőrinc a kapitalizmus konok ostorozója volt. Ezekben a változatokon alapulnak a korabeli kritikák megállapításai, (többek között Füst Milán, Ignotus Pál, Németh László, Bálint György, Radnóti Miklós értékelése). Az eredeti költemények nyújtják az alapot e kortársaknak az értékeléséhez: Szabó Lőrinc ezekben a versekben zengi el az éhezők és a jajongók kórusára beidegzett fülek számára a szegénység dalait a pénzről, az osztálytagozódást felismerő költő szól e versekből, és bennük mintegy biztatja saját magát: „Beszélj, te vagy az egyetlen, aki a kapitalista örület szemébe mersz köpni.” Elsősorban ezek a változatok a bizonyítéka annak.

hogy „a 20-as évek értelmiségi proletárjainak költészete született meg Szabó Lőrinc tolla alatt” (Sötér István). *A Magyar Irodalom Története* 6. kötete (Bp. 1965.) is az első változatokból idéz.

Tartozásunk van tehát Szabó Lőrinc retusálatlan arcvonásainak felfedezésével a 20–30-as évek magyar irodalma és történelme számára is: a versváltozatokat a széles olvasóközönség elé kell tárni, mert minden másnál hívebben ezek adják Szabó Lőrinc költészetében e korszak élményanyagát: „Százával és ezrével található ebben a 180 korai versben olyan panasz, kitörés, olyan kitétel, sikoly, olyan extrém megnyilatkozás, amely a konzervativizmus és a jobboldal vallási, hazafias, militarista vagy társadalmi felfogásával egyszerűen összeegyeztethetetlen.” — írta maga a költő. (*Bírdkhoz és bardátokhoz*: 1945. április 26., kéziratban.)

Jó lenne, ha Szabó Lőrinc költeményeinek egyre sűrűsödő publikálásai során legalább függelékben közölnék első négy kötetének versváltozatait a kiadók.

TÓTH LAJOS – UDVARHELYI DÉNES

SZÓVISSZHANGOK A FRANCIAORSZÁGI VÁLTOZÁSOKRA CIMŰ BATSÁNYI-VERSBEN

Szóvisszhangnak nevezem azt az irodalmi-nyelvi jelenséget, amikor egy költői alkotásnak vagy prózai műnek valamely kifejezése vagy stílusfordulata egy később keletkezett versben új életre támad. Ilyenkor a kiindulási pont és a vetület viszonya két irányban jelentkezhet. Ha a szóvisszhang halvány, erőtlen, közömbös tényezője az új gondolatsornak vagy érzelmi mondanivalónak, akkor a visszhang idézi fel az első vagy elsőnek vélt szót vagy szókapcsolatot; ha pedig a szóvisszhang megoldása az eredetinel művészebb, frappánsabb formát ölt, akkor elhomályosítva a költő előtt egyébként sem ismert forrást, a másodlagos előfordulás lép a tudatunkba akár az előbbi, akár valamely későbbi szöveggörnyezetben bukkan elének a nyelvi alakulat. Ennek megfelelően a szóvisszhang nyílt vagy rejtett. Nyílt az első esetben, mert benne pusztán az olvasmányemlék vagy műveltségi szint eleveníti fel a forrásvidéket. Az ilyen jellegű szóvisszhangot Vajda János *Alfréd regényének* ez a verssora példázza: „Romlásnak indult volna a világ.” Itt az emlékezet közvetlenül

ráüt Berzsenyi *A magyarokhoz* című költeményének nyitányára: „Romlásnak indult hajdan erős magyar!”¹ A rejtett szóvisszhang esetében viszont csak a filológiai érdekeltséggel közeledő figyeleni vagy a véletlen találat akad rá a korábbi előfordulás helyére. Ilyen a Lukácsy Sándor szótörténeti felfedezése nyomán feltárt valóság, hogy Petőfi *Nemzeti dalának* gyűjtő hatású felkiáltásában a vagyilagosan szembeállított két határozószó: „Itt az idő most vagy soha!” Vörösmarty *Fóti dalából* (*Most* kell neki felvirúlni *Vagy soha*) került át Petőfi versébe.²

A szóvisszhangot, vagyis a hatásnak, átvételnek, kölcsönzésnek nevezett szóegyezések és szólásazonosságok egyik változatát, kategóriáját kizárólagosan a költő emlékezetében felhalmozódott szóállomány határozza meg.³ Megragadnak benne olvasmányainak vagy időpontja szókincsének egyes elemei, tollára téved elődeinek vagy kortársainak költői vagy prózai műveiből egy-egy expresszív szó, esetleg kora köznyelvéből egy-egy kifejezés, s ezek a frazeológiai egységek aztán nemegyszer új hangulati szituációkban vagy hatásos képekben teremtik meg a költő belső világának információs jelzéseit.

Rejtett szóvisszhangokat szemléltet, s velük az alkotó nagyság erején forradalmi gondolatokat közvetít Batsányi János *A franciaországi változásokra* (1789) című költeményének néhány kitétele. Ezek a motívumok ellenőrizhető vonásokkal támogatják Keresztury Dezso megállapítását, hogy Batsányi művében a költői ihlet belső izgalmanak szárnyalása ad érces és éles zengést „a köznapi, cicomátlan szavaknak”.⁴

Kovalovszky Miklós becses verselemzése⁵ a „Vigyázó szemetek Párizsra vessétek!” verssorban a „Vigyázó szemetek” kifejezést „ritka, választékos, ünnepélyes” szószerkezetnek minősíti. Értelmezése szerint e minősítő jegyeket a kifejezés jelzői tagjának kell tulajdonítanunk, mivel a „vigyáz” ige korabeli „éberen figyel” jelentésének a maitól eltérő általánosabb és természetesebb árnyalata fokozza a szó hangulatát és stílusértékét. Csakhogy a „vigyázó szemetek”

¹ *Vajda János összes művei*. Kiadta KOZOCSA SÁNDOR Bp. 1940. 432. — A Berzsenyivers címe ma: *A magyarokhoz* (II.). Berzsenyi Dániel összes művei MERÉNYI OSZKÁR gondozásában. Bp. 1968. 147.

² LUKÁCSY S.: „Most vagy soha” — Élet és Irodalom. 1963/30. sz. 6.

³ A változatok csoportjai (a költői zsengek szófügvényei, a rekompenciós menedék-motívumok egyezése [pl. bor, álom], a deheroizálás, az emlékkersek parafrázisai stb.) közül a szóvisszhanggal az epigonstílus áll szemben. Itt a szóhalmazokon, a kifejező-kombinációkon és nemegyszer a gátlástalan utánzásokon túl a gondolatkölcönzés, mozdulatátmásolás s a tárgyi motívum-ismétlés kínálja felismerésre a megdézsmált költői művet.

⁴ KERESZTURY D.: *Egy régi forradalmi vers* — Válasz. 1948. 169.

⁵ KOVALOVSZKY M.: *Batsányi János: A franciaországi változásokra* — Magyar Nyelvőr. 1964. 41.

jelzős szerkezet nem Batsányi nyelvi leleménye. De költői tudatosságára vall, hogy buzdító, figyelmeztető és fenyegető gondolatainak áradását riadószerűen Párizs példájára mutatva épp ezzel az ismert kifejezéssel zárja le. A „vigyázó szem” szerkezet ugyanis a 18. század végén jelentéktelen nyelvi klisé lehetett. Erre mutat hosszú élete. Mai tudásunk szerint először Nyéki Vörös Mátyás 1623-ból való *Dialógus*ában tűnik fel. A test és a lélek vitázik. A lélek kitartóan érvel: a halál következtében élettelené válik az embernek jelenségeket szemlélő, figyelő tekintetre képes testi része:

Vigyázó szemeid majd elhunynak immár,
Húsdod csontaiddal azért rothadást vár...

Széchényi Györgynek egy 1708-ból datált levelében „a vigyázó szemmel vadnak” mondat igenévi eleme az „éberen ügyel” jelentésre utal. Faludi Ferenc *Udvari ember*ében (1771.) pedig a „vigyázó szemmel kell lenni” intelemben a „figyelemmel kísér” tartalom telíti meg az igei származékot.⁶

Batsányi felidéző erőt kölcsönzött a jelzős szerkezetnek; klasszikus csengésre hangolta. Ezért idéződőtt fel bennünk a vers, amikor a korábbi szövegekben találkoztunk a szóhasználattal, s ez történik akkor is, amidőn későbbi előfordulása helyén tűnik szemünk elé. A Batsányi-vers jóvoltából szinte élet vesztí Andrád Sámuel ko. 12-er-
vativ társadalomszemléletének példázatában a két szó retrográd szerepe: a nemzet minden tagja nem lehet egyenrangú. Csak maradjanak meg a fők és a lábak. A Menenius Agrippa-mese e változatában, ha a lábak a testet veszedelmes helyre kezdenék vinni, „ezt a vigyázó szemek” meglátván a fejben, parancsolják meg a szájuak a visszatérést.⁷ Batsányi verse és Andrád parabolája két emberi magatartást képvisel, s az adott időszakban a francia forradalom kettős előjelű eszmei hatását tükrözi, igazolásul, miként érzékeltethet egyazon kifejezés két kibékíthetetlen politikai-társadalmi ellentétet. A forradalmi jelenségek következményeire ébresztő pozitív hanggal szembenáll a feudális társadalmi rendet konzerválni akaró szándék.

A „vigyázó szem” mint szóvisszhang neni társtalan nyelvi jelenség Batsányi költeményében. Mezei Márta szép és értékes verselemzése⁸ a „vas-igátok Nyakatokról eddig le nem rázhatatok” versrészletben a „vasiga” költői alkalmazásának, illetőleg a szóhoz kötődő képnek

⁶ KOVALOVSKY verselemzése kapcsán a „vigyázó szem” nyelvtörténeti adatait közlitem (NYÉKI VÖRÖS M.: *RMKT. XVII. század II. 141*; SZÉCHÉNYI GY.: *Sz. Gy. levelei Ebergényi Lászlóhoz* — Bp. 1929. 193; FALUDI F.: *Udvari ember* — Pozsony. 1771. III. 32.) Magyar Nyelvőr. 1967. 77.

⁷ ANDRÁD S.: *Legelső virágos kert* — Bécs. 1793. 24.

⁸ MEZEI M.: *Batsányi János: A franciaországi változásokra* — ItK — 1969. 266.

buzdítást fokozó, eszmehódító jelleget tulajdonít. Az összetétel újszerűségében fedezi fel az igézetes hatást: „A »vas iga« szokatlan kifejezés még a korabeli költészetben, nagy erejű, újdonságával is megdöbbentő és hatásos kép lehetett.” A valóság mérsékli Mezei Márta ítéletének lobogását. Itt is szóvisszhanggal szembeesztjük magunkat: Batsányi költői rangra emelt egy minden bizonnyal köznyelvi kifejezést. A szóösszetétel ugyanis 16. századi nyelvi örökség, és bibliaolvasó népünk körében eleven szóélményként terjedhetett el.

A kollektív áldásokról és átkokról szóló ótestamentumi fejezet (Deut. XXVIII. 48) egyik tétele szerint a zsidóságnak ellenséges elnyomásban lesz része, mivel nem alkalmazkodik az isteni intelmekhez. A Heltai kiadta fordításban így hangzik a büntető kijelentés: „*vas igát* vét a te nyakodra, mind addig, míg elveszt tégedet.”⁹ Károlyi Gáspár szinte azonos szöveggel ülteti át magyarra a bibliai verset: „*vas igát* vét az te nyakadra, miglen elveszt tégedet.”¹⁰ A katolikus bibliafordítás ugyanezt az összetételt használja: „*vas igát* tézsen nyakadba, míg meg-rontson tégedet.”¹¹ Mivel Csűry Bálint¹² úgy véli, hogy a Károlyi-bibliának nagy és általános hatása főképp a szó- és szóláskincs területén mutatkozott meg, és a népnyelv is számos szavát, szólását átvette, jóllehet megfigyelése elsősorban református falusi közösségekre épül, mégis megnyugtatóan feltételezhető, hogy a „vasiga” összetétel a köznyelvben is szétszivárgott.

A „Nyakatokról . . . le nem rázhatatok” kifejezés is régi szóláskincsünkhöz tartozik. Használja Lépes Bálint „az igát lerázni” (1617.), Váradi Mátyás „uralkodását lerázta nyakáról” (1668.), Bercsényi Miklós „lerázam a nyakamról” (1705.) alakban,¹³ de hogy a Batsányi alkalmazta kép három eleme (vasiga, nyak, leráz) együttesen is előfordul régi irodalmunkban, mégpedig átvitt értelemben, arra Magyar István ad példát. *Az országokban való sok romlásoknak okairól* (Sárvár, 1602) című híres vitairatának negyedik részében a magyar–zsidó sorspárhuzam jegyében túzi ki tanítása célját, miképpen kell magatartásunkat a romlás és vérontás közepette alakítanunk, „ha azt akarjuk, hogy a Pogány Töröknek kemény vas igájokat nyakunkról le rázhassuk”.¹⁴ Batsányi tehát nem újszerű és

⁹ HELTAI G. kiadásában: *A biblidnak első része, azaz Mózesnek öt könyve* – Kolozsvár 1551. ZZZ 4b.

¹⁰ KÁROLYI G.: *Szent Biblia* – Vizsoly. 1590. I. 184.

¹¹ KÁLDI GY.: *Szent Biblia* – Bécs. 1626. 178 (Deut. XXVIII. 49).

¹² CSÜRY B.: *Károlyi Gáspár bibliafordításának nyelvi hatásához* – Magyar Nyelv. 1940. 238, 240.

¹³ SZARVAS G. – SIMONYI Zs.: *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* – Bp. 1891. II. 1376–7.

¹⁴ MAGYARI I.: *Az országokban való sok romlásoknak okairól* – Sárvár, 1602. Kiadta FERENCZI ZOLTÁN. Bp. 1911. 206.

időpontját tekintve szokatlan szóval és képpel tette megrázó erejűvé verssorát, hanem ismert nyelvi elemeket, a 16–17. századfordulón már használt szót és szólást iktatott versébe, de velük mondanivalóját olyan művészi hatásfokon fejezte ki, hogy ha bárki bármilyen vonatkozásban is találkozónék egy fenti szavakból szerkesztett mondattal, ahhoz azonnal Batsányi forradalmi verse asszociálódnék.

A rejtett szóvisszhangnak tehát nincs értécsökkentő zöngéje, sőt: nagy költők teremtő ihlete révén, amint azt Petőfi és Batsányi példája az utókorra hagyományozta: halhatatlan gondolati és érzelmi tartalmakat is hordozhat.

ZSOLDOS JENŐ